

Lejegyzésmintázatok és -változatok boszorkányperes tanúkihallgatási kéziratok alapján¹

Bevezetés

A boszorkányperes tanúvallomások számos tekintetben változatos csoportot alkotnak,² beleértve a kéziratokból feltárható jellemzőket is, így azok folyamatos nyelvészeti elemzést igényelnek, ennek részeredményei pedig összehasonlítási lehetőségként kínálkoznak más kéziratosszövegtípusok vizsgálatához.

Kevéssé nyilvánvaló, hogy a fennmaradt (és kéziratként is elérhető) szövegmenyiség mekkora részét fedi le a lezajlott ügyek dokumentációjának és a többlépcsős jegyzőkönyvezési folyamatnak – a levéltéri feltárás során ugyanakkor több irat változatára is fény derült. Az egyes szövegvariánsok különfélék lehetnek abban a tekintetben, hogy megfigyelhető-e közöttük komolyabb tartalmi eltérés,³ vagy a tartalom alapvetően egyezik, a megformálás azonban különbségeket mutat (tágon értett javítás formájában, beleértve a korábbi változatban nem jelölt, illetőleg eredetileg sem hibás elemek, szerkezetek módosítását).⁴

Jelen tanulmányban egy olyan boszorkányperes iratcsoportot tárgyalok, ahol az eljárás természete is megváltozik – eleinte a vádlott bűnössége, majd egyre inkább ártatlansága kerül a bizonyítékgyűjtés előterébe –, egyes iratok pedig szövegelőzményei lehettek a továbbiaknak. A vizsgált anyag egy 1752–1753 között, Kiskunhalason és Kiskunfélegyházán zajlott ügy dokumentációja Musa Erzsébet boszorkányvádja kapcsán (az iratok részle-

¹ A tanulmány az NKFI FK 135186. számú munkát támogatásával készült.

² Részletesen lásd VARGA MÓNIKA (2019a), *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegteni és pragmatikai sajátságokra*. Budapest, PhD-értekezés.

³ Az Abaúj-Torna megyéből, 1736-ból származó, Beke Istvánné elleni kihallgatás két változatát tekintve például az egyikben szerepel öt olyan beszámoló, amelyek a másiktól kimaradnak – emellett ugyanakkor főként a hangjelölés terén különülnek el, részletesen lásd VARGA MÓNIKA (2022), *Adalékok a lejegyzői diskurzusstratégiák feltáráshoz boszorkányperekben*. In BOROS ISTVÁN (szerk.), *Cura scriptorum. III. Scriptorium konferencia, Eger, 2019. május 22–23*. Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium, 3.) 273–288.

⁴ Lásd például VARGA MÓNIKA (2020), *Rontás van a szövegen? A lejegyzési gyakorlatról boszorkányperekben*. In BOROS ISTVÁN (szerk.), *Fideliter servanda. II. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7–8*. Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium, II.) 283–301.

tesebb azonosítását és leírását lásd a következő szakaszban). Két aspektusból mutatom be a kéziratokat: egyrészt kitérve a jogtörténeti, kulturális beágyazottságra, másrészt a lejegyzési sajátosságokat összevetve, rámutatva az olyan mintázatokra, mint a tömörítés, vagy épp a korszak grammatikai variánsai közötti szabad váltakozás.

Anyag és módszer

A vizsgált dokumentáción belül öt tanúkihallgatási irat különíthető el – egyéb fogódzó híján saját azonosítást vezettem be, a kikérdezések (úgynevezett *de eo utrum* vagy *deutrum*) alapján számozva:

- Az 1. irat az 1752 november 17.-ével keltezett tanúkihallgatás Kiskunhalasról (ezt 1753-ban hitelesítették, helyenként ki is egészítették más kézzel; 12 lap);
- a 2–3. irat 1753 december 3-ai keltezésű Kiskunfélegyházáról (24 főlíó, ezzel a dátummal és helymegnevezéssel két további lapot is ellátak);
- a 4–5. – szemben a 1–3. irattal, amelyeket önálló lapokra jegyeztek le – egybekötött protocollumba van bejegyezve (21 főlíó).⁵

Az öt iratban három, a duktus és a hangjelölés segítségével jól elkülöníthető kéz közreműködik (emellett egy további kéz felelős a kiegészítő megjegyzésekért; a kéziratok elemzését lásd lentebb).

A bekötött protocollumban a 4.-ként azonosított kihallgatás előtt található egy hivatalos irat (*levata*), amely tartalmazza az 1753 júniusában kimondott ítéletet is, eszerint a vádlottat harmadmagával ítélik halálra:⁶ „elevenen meg égettessenek, és meg maradando Hamvak akár a Levegő Égben, akár közeléb találandó vízben szorattassanak”. Az év decemberében azonban folytatódnak kihallgatások, majd felmentő ítélet születik: *liberamque dimit-*

⁵ Ugyanitt megtalálható többek közt a vádlott kihallgatása is, e szövegcsoport magyar nyelvű része betűhű közlésben bárki számára szabadon elérhető a Történeti magánéleti korpuszból is (a továbbiakban TMK, a forrás tételszáma: Bosz. 348.). A TMK leírását lásd DÖMÖTÖR Adrienne – GUGÁN Katalin – NOVÁK Attila – VARGA Mónika (2017), Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113. 85–110., Attila NOVÁK – Katalin GUGÁN – Mónika VARGA – Adrienne DÖMÖTÖR (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52. 1–28. A kéziratok lelőhelye és jelzete: Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár, MNL-JNSZML-IV-5.d. Capsa 1. Fasc. 1. No. 139., valamint: JNSZML-IV. 5c. Büntetőperek jegyzőkönyve, Kiskunság 1744–1756 (235–249.).

⁶ A forrásokat betűhű átírásban közlöm, az értelmezést segítő megjegyzések []-ben szerepelnek.

tendam pro aequo censeri (azaz szabadon bocsássák el méltányosságból⁷ – a másik két vádlottról nincs információ, őket nem kérdezték ki, sem tanúkat nem hallgattak ki külön velük kapcsolatosan – legalábbis az eddig ismert iratok között nincs dokumentálva).

A továbbiakban az iratok jogtörténeti és kulturális beágyazottságát tárgyalom, különös tekintettel a tanúknak feltett kérdésekre és néhány olyan válaszmintázatra, amelyben a tanúk meggyőződéseit teret kapnak. Ezt követi a kéziratok részletes összehasonlító elemzése egyrészt a hangjelölés, másrészt a diskurzusmintázatok szempontjából – az utóbbi során amellet hozok fel érveket, hogy az 1. és 4., illetőleg a 2–3. és 5. irat szoros kapcsolatban van egymással, a szövegformálás különbségei – azaz a 4–5. iratban látott módosítások – olyan tendenciákként írhatók le, amelyek feltételezik az 1–3. irat ismeretét.

*Az iratcsoport szövegének elemzése:
jogtörténeti és kulturális beágyazottság*

A boszorkányság vádja elsősorban azon alapult, hogy a közösség tagjai a különféle káreseteket, megbetegedést vagy más (negatív kimenetelű) eseményt valamiféle rossz szándékkal történt cselekvés eredményeképpen magyaráztak – feltételezve, hogy aki ezt el tudja követni, annak különleges képességei vannak, amelyek akár viselkedéséből is kikövetkeztethetők. Ez a hiedelem különféle módokon aktualizálódhatott, legalábbis a XVI–XVIII. századi tanúvallomásokban szereplő történetmondások alapján.⁸ A forráscsoportra jellemző változatossághoz emellett hozzájárulnak a kihallgatás körülményei – például a megkérdezettek száma –, ahogy a kérdésfeltevés mintázatai is; ezeket a szempontokat tárgyalom az alábbiakban.

Ezúttal az 1. és 4. deuterum tanúi majdnem teljesen azonosak (ahogy a 2–3., illetőleg 5. kihallgatásé is). Az 1. irat alapján 10 tanút kérdez ki a hatóság, egy vallomás latinul, áthúzva szerepel; a 4. irat ennek megfelelően 9 tanú beszámolóját tartalmazza; a 2–3. iratban 17 megkérdezett szerepel mindkétszer, egyikük magyar nyelvű vallomása szintén át van húzva, de olvasható; az 5. iratban 16 tanúvallomást láthatunk.

⁷ Ezúton köszönöm Szikora Patriciának a fordításban nyújtott segítséget. Az ügyszöveg kapcsolódó, latin nyelvű hivatalos (tehát nem tanúkihallgatási) dokumentumokkal jelen elemzés nem foglalkozik.

⁸ Lásd például SZ. KRISTÓF Ildikó (2014), *Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban*. In KLANICZAY Gábor – PÓCS Éva (szerk.), *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest, Balassi Kiadó. 17–62., jogtörténeti szempontból KONCZ Ibolya Katalin (2007), *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. Miskolc, PhD értekezés. A viselkedés és a nyelvhasználat kapcsán lásd VARGA 2019a:155–175.

Az 1. és 4. iratban megegyeznek a tanúknak feltett kérdések: ismerik-e a vádlottat, tudnak-e bármi gyanúsítást róla, ki lehet még jó tanú. Az általános tudakozódás azzal magyarázható, hogy jellemzően nem tetten érés szerepel a beszámolóokban, hanem különféle olyan epizódok a vádlott előéletéből, amelyek miatt gyanút keltett a közösségben. Az egyes történetek többször, több változatban is szerepelnek; például az első két tanú férj és feleség, egy másik ügy kapcsán pedig egy rontást elszenvedett gyermek is megszólal a szüleit követően.

Többé-kevésbé szabad történetmondásokat találunk a kérdőpontoknak megfelelően, az aktualizált vádak egy részét pedig a hivatalos irat is kiemeli. Ilyen az állatok rontása (hasznának elvétele majd elpusztításuk), bizonyos emberek megbetegítése, valamint egy rendkívüli utazás, vendégeskedés,⁹ amiről állítólag a vádlott számolt be többeknek. Az első két tanú külön hangsúlyozza, hogy minden kérdés nélkül mondta ezt el nekik a vádlott, és nem álomként – egyúttal már a történetmondás ezen pontján előrebocsátják, hogy boszorkánysággal gyanúsították a vádlottat: *a' Fatens igy szóllott Mu'sa Ersébethhez: tehát boszorkány vagy te komám Asszony. Erre Mu'sa Er'sébeth semmit se'm felelt, észre vette magát, hogy rosszul beszélt'ne* (1. irat).

Úgy tűnik, a vendégeskedésről szóló részletes beszámoló alapozza meg azt, hogy a vádlottat okolják a tehének pusztulásával kapcsolatban. Az első tanú ugyanis felidézi („járul ezekhez” felvezetéssel), hogy a vádlott gyanúsán viselkedett: *a' fatens aklának két kapujából egy kendőben földet szedett*. Azt is hozzát teszi, hogy ezt ő maga nem látta, csak az egyik szomszéd, ezzel együtt a tanú meggyőződése kétségtelen: *mindazonáltal a' fatens nyilván való Bizonyoságot tehet arrul* – tudniillik hogy a vádlott felelős a következményekért. Az ötödik tanú a föld felszedésének tényét ugyancsak hangsúlyozza: *fatens nyilván való dolgott ollyat tapasztalt [...] Ezen cselekedetit Musa Ersebethnek a' fatens testi szemeivel Láta* – az ezt követő eseményeket azonban csak az első tanútól hallotta, maga nem látta. Mindkét tanú hiányos információkat tud tehát mondani, csak egymásra hivatkozva egészítik ki beszámolójukat. Emellett az első tanú beszámolója szerint a vádlott férjével, Korsós Istvánnal is összeveszett, s ő is megfenyegette a későbbi tanút: *Az Ura pediglen Korsos Istvány hasonlóképpen a' fatensnek dorgálására fenyegető szókval vissza felelt ekképen: meg bánod te aztat Kulcsár*

⁹ A néprajzi szakirodalom szerint (Sz. KRISTÓF 2014:37–38), a boszorkánygyűlés vádja a viszonylag kései ügyekre jellemző és „importált” motívum, a falusi mulatságok ismerős vonásaival tarkítva jelenik meg.

*András, mert en valamikor akkor meg keresem, csak időtt várok néki – rá azonban nem terjed ki a vád.*¹⁰

A tanúktól származó állításokkal a vádlottat is szembesítik, ő viszont mindent tagad – a vendégeskedést álmoként említi, hangsúlyozva, hogy az otthonán kívül máshol nem beszélt erről. Felmerül ezeken felül, hogy a vádlott nem jár rendszeresen templomba (ezzel elsősorban az anyja vádolta meg);¹¹ a vádlott ezt is tagadja: *amikor lehet, eljárók*.

A 2–3. kihallgatások során a kérdések már konkrét ügyekre irányulnak, építve az első kihallgatásra, az ott sorolt vádakra. A tanúkihallgatás későbbi szakaszában ugyanakkor a vádlotthoz való hozzáállás módosult, ezt a feltett kérdések is tükrözik. Az állatok „hasznának elvétele” kapcsán már a kérdésben is természetes magyarázat merül fel: *levegő ég- és legeltetésnek változása* – ahogyan a későbbi megkérdozettek közül többen is közönséges vész-ként magyarázzák.

A megbetegítések ugyancsak sorra megcáfolódnak az újabb tanúk bevonásával: az egyik esetről jellemzően semmi nem tudnak, egy másikat esésből következő szárazbetegséggel magyarázzák. Az 1. (és 4.) kihallgatásban megszólaló gyermek állapota pedig többek szerint abból fakadt, hogy megijedt a „menyétkétől”, ráadásul szülei is megverték, Musa Erzsébetre pedig csak kényszerítésből vallott. (Az 1. iratban maga a tanú is utal ilyesmire, bár arra nem, hogy emiatt fogta rá a vádlottra: *az édes Attya Kovács György a' Fatensz ostorral verni igyekezvén, úgy az édes Attyának kemény dorgálására ki vallotta a' Fatens Leányka maga nyavalyáját* – ezzel együtt tartja magát az elmondottakhoz).

Az 5. irat 12 kérdőpontot tartalmaz, ebből nyolc a 2–3. deutruban olvasható (átfedéssel, ugyanis mindkettőben rákérdoznek, hogy a vádlott mindenkor jámbor volt-e). A többlet azzal magyarázható, hogy valószínűleg nem két, hanem három kihallgatást tartottak aznap – a 2. irat tetején „2. ordinis” a 3.-on „3. ordinis” olvasható, a feltételezett első azonban nem érhető el kéziratként. A 3. irat második tanújánál szerepel erre utalás: *Vala-*

¹⁰ A korszakban közel sem példátlan, hogy férfiakat is megvádoltak boszorkánysággal, függetlenül attól, hogy feleségét vagy valamely nőrokonát gyanúsították-e, vagy sem; részletesen lásd VARGA Mónika (2019b), *Tudományos asszonyok, kanboszorkányok és módszertani szempontok a boszorkányperes pragmatikai vizsgálatában*. *Magyar Nyelvőr* 143(3). 326–358.

¹¹ Az 1. iratban a vádlott anyjának beszámolója szerepel latinul és áthúzva: ebben arról számol be, hogy a vádlott férjével együtt került a templomot, s ez konfliktushoz vezetett köztük és a tanú között (doronggal ütlegelve próbálták őt elkergetni) – a szövegrész fordítását Szikora Patriciának köszönöm. A vádlott anyjától magyar nyelvű beszámoló az eddig ismert iratok alapján nem maradt fenn. Az egyik tanú, Lovas Katalin 1753 novemberében felidézi, hogy a vádlott anyja panaszkodott neki arról, hogy lánya „roncsolja”, ahogy a tanú is látta, „térdig kék” volt. A roncsolás azonban nem rontásként értelmeződik – Lovas Katalin vallomása annyiban sajátos, hogy a későbbi kihallgatás alkalmával nem állít ilyesmit a vádlotról (sem a 2–3., sem az 5. iratban).

mint az első és második Inquisitió [ban] *a' Fatens vallást tett, ittenis hasonlót teszen; őt azonban 1752-ben nem kérdezték ki, tehát az első kikérdés valószínűleg 1753 decemberében volt.*

Több példa is van arra, hogy a 2–3. során más (konkrét) kérdésekre válaszolnak a tanúk, mint amit feltettek nekik: a 3. kihallgatás első tanúja nem tud semmit egyik feltett kérdése sem, ugyanakkor a 2.-ban válaszol a 3. kihallgatás punktumaira. A 8. tanútól kezdve megegyező beszámolókat olvashatunk mindkét iratban a kérdéssel kapcsolatban függetlenül. A 17. tanú pedig kétszer is felvet olyan eseteket (tehenek megvesztését és az ezzel kapcsolatos veszekedést), amelyre egyik fennmaradt iratban sem kérdezték rá. Az 5.-ben ezek a kérdések is megtalálhatók, a válaszok pedig kérdőpont szerint rendeződnek, vagy a *per omnia* felvezetést követően jelennek meg.

A tanúvallomások szövegalkotását meghatározza, hogy a hatóság nagy hangsúlyt helyez a tapasztalat forrására – arra, hogy tudással, látott vagy hallott információval bírnak-e a megkérdezettek. A kérdések azonban nem eredményeznek egységes szövegalkotást, éppen ellenkezőleg: a tanúk a korszakban nagyon is változatosan fejezhették ki azt, hogy a vádlottat boszorkánynak tartják, vagy épp ellenkezőleg (és mindezt mire alapozzák). A forrásokból feltárt mintázatokat összevetve egyfajta skála rajzolódik ki a két legszélsőségesebb megoldás között. Az egyik véglet úgy írható le, hogy a vélemény mellett való elköteleződés, meggyőződés jóval hangsúlyosabb, mint amennyire az (tárgyilagos módon) alátámasztható – a másik szélsőséget pedig azok a megnyilatkozások reprezentálják, amelyek szerint tanúk nem rontásként tekintenek az adott káresetre, megbetegedésre, vagy legalábbis bizonytalan a cselekvés- és szándéktulajdonítás.¹²

Az ezúttal vizsgált ügy jellegzetessége, hogy mind a vádlott ellen, mind az ártatlansága (ezzel együtt a természetes magyarázat) mellett szóló tanúk nagy meggyőződéssel hangsúlyozzák álláspontjukat. Visszatérő fordulatok a *ráesküdne, testi szemeivel látta, testi füleivel hallotta, szájából hallotta, igaz lelkére vallja* és így tovább. A tanúk egyúttal saját megbízhatóságukra is reflektálnak, elsősorban Musa Erzsébet jámborsága kapcsán, hangsúlyozva, mennyire régóta és milyen jól ismerik, és/de semmi gonoszsgot nem tapasztaltak felőle. Magára a gyanúsításra ugyancsak nagyon változatosan utalnak a különböző beszámolókat, a vádak hiteltelenségét hangsúlyozva: *fejére fel állították, ráragasztották, ráköltötték, fel támasztották rá, nyelvükön hordozták, emellett becstelenség-ként, illyetin gyalázat-ként említik.*

Egyetlen tanú kap szót mind az öt iratban: Orbán János, az ő vallomását összevetve ugyancsak megfigyelhető a vádlotthoz kapcsolódó hozzáállás alakulása. Az 1. iratban, amikor szinte minden tanú a vádlott ellen vall, ő is

¹² Részletesen lásd VARGA MÓNICA (2019c), Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkánypereken: következtetés, értékelés és újraértékelés. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6 (1). 99–127.

meggyőződéssel beszél, előtörténetet is felidéz, mely szerint felesége keresztelőben volt Musa Erzsébetnél, s közvetlenül ezután lett beteg – ugyanakkor a boszorkánygyanús személlyel való konfliktust (ami kárvallottak szerint előre jelzi a károkozást, így a rontáselbeszélés jellegzetes motívuma) ezúttal sem említi. Ezzel együtt a tanú hivatkozik arra, amit tapasztalt, ha közvetetten is: *Fatens számtalanul hallotta a' meg hólt Feleségétül, sőt még halála órája e'löttis mindenkoron azt kiáltotta, Musa Ersébeth[nek] szemiben meg mondotta, hogy ő rontotta meg és ő Légyen oka halálának.* 1753 novemberében még kiegészíti a vallomását a következővel: *kerdesztem miért nem szollot felelt: Nem szolhattam, mert Korsósne fojtogatott* (1. irat).

A 3. iratban külön kérdés vonatkozik a nő betegségére, felvetve a természetes magyarázatot (ezt többen is megerősítik, például: *Hogy Orbán János felesége száraz Betegségben volt, tугya, és ha élne, fejéreis meg esküdne az fatens, hogy nem boszorkányi rontás volt rajta*). Ekkor a tanú is óvatosabban fogalmaz: *micsoda betegségb' [ben] löt [= lett] légyen a' Felesige nem tudgya*, emellett elismeri, hogy korábban másra is gyanakodott a felesége. A hallott információt pedig panaszként, gyanúként – a vádlott előélete kapcsán pedig kifejezetten híresztelésként – emlegeti: *Miglen Kulcsár András és az fatensnek felesége nem hiresztették felöle, hogy Boszorkány, semmit Korsosnéra nem tudott az fatens.* Jóllehet a tanú idővel kevesebb meggyőződést mutat, fontos, hogy nem minden információt erősít meg – a hatóság ugyanis felveti, hogy Musa Erzsébet felebaráti szeretetből segíteni próbált a néhai Kovács Erzsébeten, a férj viszont ezt nem ismeri el (legalábbis ő maga közvetlenül nem tapasztalt ilyesmit), ahogy azzal az állítással sem ért egyet, mely szerint más kényszerítette az asszonyt, hogy a vádlott ellen valljon.

A kihallgatások szövegeinek összevetése úgy foglalható össze, hogy a rontással kapcsolatos vádak a bizonyítékgyűjtés szakaszai során természetes magyarázatot nyernek (a vádlott a többit is tagadja). Ráadásul az 1. deuterumban megkérdezettek közül többek szavahihetősége megkérdőjeleződik – a második tanú az 5. iratban „hamis hitűnek” minősül, az első tanúról pedig felidézik, hogy Kiskunhalas városa korábban gyalázatosan megbüntette. Egy további tanú, Nagy Jutka ugyancsak kész ráesküdni, hogy a vádlott lóvá változtatta, és éjszakánként eljárta vele, ezt azonban még a tanú férje is cáfolja: *semmi nincsen abban, hogy ő ött hétig oda járt volna [...]* *hogy eczaka valahol járt volna ne' tapasztalta.* Ez a tanú többeket is megvádol: *kész mindenkoron Mus'a Ersébetnek és Kocza Katának fejekre tévén három újjait, úgy meg esküdni, hogy a' meg történt dolgokat nem álom képpen, hanem valóságosan és nyilván a' Fatens el követték* (1. irat). A férje azonban ezt is tagadja: *Fatens soha sem hallotta maga hűtvesinek Nagy Jutkanak szájából Bozernéra vagy Kocza Katara gyanóságát, hanem min-*

denkoron csak Korsósné [azaz a vádlott, Musa Erzsébet] ellen panaszolko-
dot (2. irat).

Jóllehet a jogi kontextusra csak az iratokból lehetett következtetni, a vizsgált eset is jó példája annak, hogy a boszorkányság vádja nem minden esetben bizonyult végzetesnek, az ügyek felmentéssel is zárulhattak. Ezzel együtt a tanúk többé-kevésbé szabadon mondhatták el vallomásukat, így pusztán a feltett kérdésekből sem a beszámoló tartalmát, sem a tanúk attitűdjét nem lehetett előre meghatározni (legalábbis nem mutattak egy az egyben megfelelést).

A kéziratok elemzése: kezek szerinti elkülönítés, azonosítás

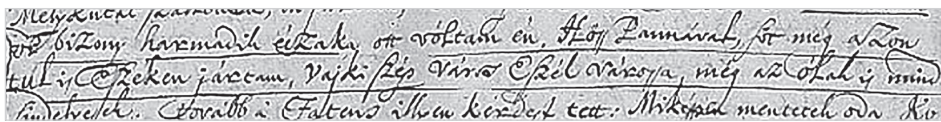
A tanúkihallgatási jegyzőkönyvek jellemzően tisztázat, másolat formájában maradtak fenn, így a többlépcsős szövegrögzítésre az eredményből következtethetünk. Az aktuális lejegyző személye ugyancsak nem nyilvánvaló (ha a nevét ismerjük, jellemzően akkor is keveset tudunk a háttéréről), így a szövegalkotás és a nyelvhasználat egy részét a tanúkkal közös produktumként kell tekintenünk (legalább ideiglenesen, amíg további fogódzók nem merülnek fel).¹³ A szöveget rögzítő kezek azonosításhoz az íráskép mellett leginkább meghatározó szempont a hangjelölés (fonéma-graféma megfelelések), eltérő mértékben a grammatikai jellemzők, valamint a javítások, módosítások is számításba vehetők (míg a rövidítés módja, a kis- és nagybetűzés, vagy épp a központosítás önmagában kevésbé számít egyénítőnek – a boszorkányperes tanúvallomások esetében legalábbis).¹⁴

Ahogy arra már utaltam, a három közreműködő kéz a duktus alapján is markánsan elkülönül. Az 1. irat az aláírás szerint nagy valószínűséggel Komáromi Jánoshoz köthető (lásd 1–2. kép):¹⁵

¹³ Lásd még Risto HILTUNEN – Matti PEIKOLA (2007), Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8. 43–68.; Merja KYTÖ – Terry WALKER – Peter GRUND (2011), *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 147–181.

¹⁴ A módszerről a kódexirodalom alapján lásd: HAADER Lea (2009), Írásbeli megakadási jelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133, 2. 48–65.; Uő (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékáról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In LACZKÓ Krisztina – TÁTRAI Szilárd (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Eötvös Collegium. 87–103., 88–94.; XVI. századi magánlevelek alapján: Kocsis Zsuzsanna (2020), *Kora újkori levélnyomok. Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei*. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány (Gondolat-Jel, 2.); a boszorkányperekkel kapcsolatban lásd VARGA 2022:276–279., 283–286.

¹⁵ A kéziratrészleteket a MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára engedélyével közlöm – ezúton köszönöm Csöngé Attila igazgatónak és Horváth Gergő igazgatóhelyettesnek.

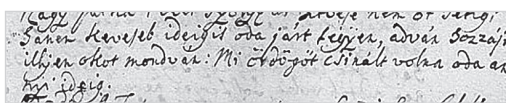

1. kép. Az első lejegyzői kéz duktusa az első iratban

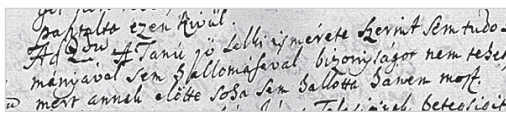

2. kép. Az első lejegyzői kéz duktusával egyező aláírás

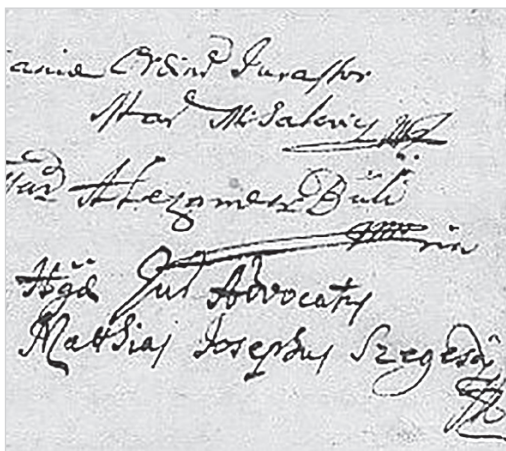
A 2–3. irat egy további kéz munkája; ezúttal több aláírás is szerepel, azonban ezek alapján nem nyilvánvaló, melyikhez tartozik a szöveget lejegyző kéz (talán Szegedy Máttyás Józsefhez, lásd 3–5. kép):

3. kép. A második lejegyzői kéz duktusa a 2. iratban

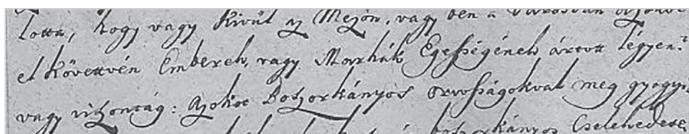

4. kép. A második lejegyzői kéz duktusa a 3. iratban

5. kép. A 2. iratban szereplő aláírások

A 4–5. deutrumot tartalmazó külön bekötött jegyzőkönyvben nincs aláírás (lásd 6. kép), azaz a 3. kéz sem köthető névhez:

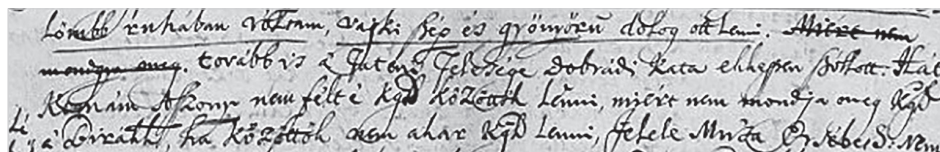
6. kép. A 3. lejegyzői kéz duktusa a 4. iratban

A duktus mellett mutatkozik néhány olyan hangjelölési sajátosság, amely elkülöníti egymástól a kezeket, azaz a hátról csak egy kézre jellemzők, a másik kettőre nem, vagy csak kis mértékben. Ilyen az első kéz esetében a $s \sim \acute{s}$ graféma, ami zs -t jelöl (*Musa*, *širokat*, *sindelyesek*), valamint a hurkos e' ; az utóbbi használata nem következetes, az sem nyilvánvaló, hogy az így jelölt és a jelölés nélküli e hangértéke eltérő-e (vagyis a hurkos változat esetleg zártabb ejtést jelöl). Írassajátságként megfigyelhető a rövid magánhangzók hosszúként jelölése az olyan szavak esetében, mint *vólt*, *vólna*. Jóllehet a rövidítési módok önmagukban kevésbé egyénítőek, az a tény, hogy az első kéz rendszeresen alkalmaz bizonyos rövidítéseket (például a *-nak/-nek* és a *-ban/-ben* toldalékokét), szemben a másik két lejegyzővel, megerősíti az elkülönítést.

A második kéz esetében a zs következetesen a z grafémával jelölődik (ez főként tulajdonneveket érint: *Muza*, *Erzébet*, *Zényi*), igen ritkán alkalmazza a hurkos e' -t (a \acute{s} pedig az *és* kötőszó variánsát jelöli ennél a kéznél). Írassajátossága, hogy az y grafémája ékezetes formában jelenik meg (felette egy vagy két ponttal) $ẏ$ és $ÿ$. Emellett a kettős mássalhangzókat ez a kéz hajlamos szimplán írni (jelölve vagy anélkül): *tet* 'tett', *sem̄it* 'semmit', *eset̄* 'esett'.

A harmadik kéz különféle módokon jelöli a zs fonémát, $s \sim z$ és zs grafémával egyaránt; az első és a második kézzel ellentétben nem alkalmaz speciális jelöléseket (hurkokat vagy más ékezeteket). Írassajátosságként a mássalhangzók (ejtést nem feltétlenül tükröző) kettőzése jellemzi: *sótt*, *essvén*, azaz éppen ellenkező módon jár el, mint a második kéz. Ami a rövidítést illeti, nazális hangokon kívül nem jellemző (*nē* = 'nem').

Az első iratban másolásra utaló hiba is található (lásd 7. kép: láthatóan a hasonló elhelyezkedés és a szó előtti *Lenni* miatt kezdi előbb az áthúzott *Miért nem mondgya meg részt*):

7. kép. Másolásra utaló hiba az első lejegyzői kéztől az első iratban

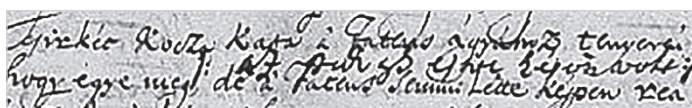
A lejegyzési folyamatot tekintve tehát az 1. irat is tisztázott, másolt szöveg lehetett – a másolási hiba mellett ezt támasztja alá a rendezett kinézet, ahogy az is, hogy őrszókat tartalmaz (további érv, hogy az áthúzott beszámoló – a vádlott anyjától – latinul szerepel, holott bizonyára magyarul hangzott el). A 2–3., illetőleg a 4–5. irat ugyancsak tisztázati, másolati példány lehet.

Lejegyzési mintázatok és változatok az iratcsoportban

Az összevető elemzés alapján az 1. és 4. irat egymással szoros kapcsolatban áll, az 1. szövegelőzménye lehetett a 4. iratnak (az 5. pedig a 2–3. iratok alapján készült). Olyan érvek szólnak amellett, hogy a harmadikként elkülönített lejegyző az 1–3. iratokról másolt, de legalábbis felhasználta azokat:

- a 4–5. irat elhelyezkedése;
- az 1. irat néhány betoldása, javítása;
- a későbbi kiegészítő beszámolók helyzete;
- az ügy szempontjából fontosnak tartott szöveghelyek nagyfokú egyezése;
- a közvetlen előzményt feltételező módosítások.

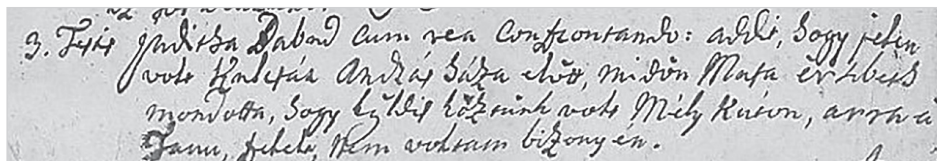
A 4–5. deutrum környezetét nézve: a bekötött protokollum ide vonatkozó része az 1753 júniusában keltezett hivatalos résszel (*levata*) kezdődik, ezt követi a vádlott kihallgatása kézváltás nélkül 1752. novemberéből, majd a tanúk beszámolói. Az 1. irat margóin is szerepel, hogy 1753 novemberében hitelesítették a vallomásokat, ezzel a dátummal több kiegészítés is olvasható más kézzel rögzítve (egy részük a margón, más részük interlineárisan került bele). A 4. iratban a bővítések, kiegészítések egy része a főszövegben olvasható (lásd 8. kép), például: 1. irat: *egye meg*, [interlineáris betoldás más kézzel: */: az pedig estve későn volt:/*] *de a' Fatens [...]* – 4. irat: *egye meg* */: az pedig estve későn volt :/ de az fatens [...]*.

8. kép. Interlináris betoldás (feltehetően a hitelesítés során történt kiegészítés) az első iratban, nem az első lejegyzői kéztől

1753 novemberében két további beszámolót is lejegyeztek külön lapokra, ezek azonban nem kerülnek a 4. iratba; emellett a 3. tanú kiegészítést tesz az egyik külön lap alján (lásd 9. kép): 3. *Testis Juditha Babud cum rea confrontando: addit, hogy jelen volt Kulcsár András háza előtt, midőn Musa*

Örsebeth mondotta, hogy kęldis [= kegyelmed is] köztünk volt Mély Kúton, arra a' Tanu, felelt, Nem voltam bizony én.

9. kép. Feltehetőleg az első kihallgatást követő hitelesítés során készült kiegészítő beszámoló

Utóbbi a 4. iratban sem a tanú beszámolójánál van feltüntetve, ahogy egy új kihallgatásnál logikus lenne, hanem ugyancsak a jegyzőkönyv végén szerepel kiegészítésként (szintén a latin nyelvű felvezetéssel). Ez az elhelyezkedés arra utalhat, hogy a lap maga kerülhetett később a lejegyző szeme elé.

Az 1. és 4. irat szövegét összevetve 180 fölötti különbség mutatkozott, ugyanakkor további érv a 4. irat másolat, változat jellege mellett, az ügy szempontjából releváns részekben igen nagyfokú egyezés figyelhető meg a szövegformálásban. Az alábbi részletben az első tanú azt idézi fel, ahogy állítása szerint a vádlott beszámolt Mélykútra, illetve Eszékre járásáról és az ottani vendégeskedésről (a különbségeket dőlt kiemelés jelzi):

1. táblázat. A Musa Erzsébet elleni jegyzőkönyv 1. és 4. iratának részletei

1. irat, 1. tanú	4. irat, 1. tanú
el végezvén a' Vatsorát, Hóss Pannával egy fejér köpönyegben bé takarodczunk bé ültünk szép bokrétás hat Lovú hintóban, által mentünk nagy árkos, gödrös Mélykút Faluban, ott ki dűtött a' kocsisunk a' Hintóbúl, és a' midón a' kocsit fel emeltük volna, harang Láb alá mentünk, Le vévén harang ütőjét, jól meg vertük véle a' kocsist, el annyira :/: hogy salva venia/ a' se'gge is hangozott, a' harang is úgy szóllott, mint mikor ütőjével vonnyák	elvégezvén a' Vatsorát, Hóss Pannával egy fejér köpönyegben be takaroztunk, és be ültünk Szép Bokretás hat lovu Hintoban, által mentünk nagy árkos, Gűdrös Mély Kut faluban, ott ki dőltött a' Kocsisunk a' Hintóbul, és a' midón a' Kocsit fel emeltük volna, az harang láb alá mentünk, le vévén az Haragnak ütejét, jól meg vertük véle az kocsist, el annyira, hogy S.V. az Seggeis hangozott, a' harangis úgy szóllott, mind mikor ütőjével vonnyák

Ha nem lett volna a lejegyző előtt a szöveg, hanem újra elmondta volna a tanú, akkor feltehetőleg nagyobbak lennének a különbségek. Erre utal az is, hogy az 1. deutrum a második tanúja az elsőhöz hasonlóan idézi fel azt, ami az Eszéken járásról állításuk szerint elhangzott, ezzel együtt megfigyelhetők eltérő részletek, kiegészítések – ahogy a megfogalmazás maga is értelemszerűen változik valamelyest. Csak néhány részt idézve (a különbségeket kiemelve):

2. táblázat. Az első irat első két tanúvallomásának részletei

1. irat, 1. tanú	1. irat, 2. tanú
Mu'sa Er'sébeth szó közben senki kénszerítése nélkül így szollott a' Fatenshez	Mu'sa Ersébet a' Fatens házánál <i>bizonyos Vasár-napi napon senki kénszerítése nélkül ezen szókkal ditsekedett; szólván Kúltsár Andř' [ás]/hoz</i>
hogy ne' tudnám Komám Asszony, de még akkoron is, midőn Mélykutat szállották, ott jártam,	hogy ne tudnám Komám Asszony, <i>mikor Csikós voltam, eleget nyargalóttam ottan, sőt mikor meg szállották is ott jártam</i>
Vajki szép város Eszék várossa, még az olak is mind sindelyessek.	Vajki szép város Eszék várossa, mert még az <i>ólak is aranyos sindellyel vannak bé sindelyezve'</i>
Leg először Zseni János háza előtt ettünk vatsorát egy nagy asztalnál, Hóss Panna egy mezite'le'n csirkét erővel nyomott a' számban	Leg először 'Seni János háza előtt ettünk vatsorát egy nagy asztalnál, <i>mellyis czifra szönyeggel bé volt terítve, minden személy előtt egy ezüst tányér; és ezüst Pohár volt, Hóss Panna egy mezeitelen csirkét erővel nyomott a' számban,</i>
ott ki dűtött a' kocsisunk a' Hintóbúl, és a' midőn a' kocsit fel emeltük volna, <i>harang Láb alá mentűnk</i> , Le vévén harang ütőjét, jól meg vertük véle a' kocsist, el annyira <i>:/</i> : hogy <i>salva venia / a' se'gge is hangozott, a' harang is úgy szóllott, mint mikor ütőjével vonnyák</i>	ottan <i>fělvén hogy a' kocsis föl dűtt</i> bennünket, az harang ütőjét le vévén, jól meg vertük őtet hogy <i>:/</i> : <i>salva venia :/ a' se'gge'is hangozott / a' harang is úgy szóllott mint mikor szokás harangozni</i>
Nem féltem ugyan én közöttök Lenni, de meg sem mondom a' Biráknak mert igen szép és gyönyörű dolog vélek Lenni	Nem féltem bizony én, és nem is mondom a' Biráknak mert szép és gyönyörűséges dolog ott közöttök lenni, <i>mondván bár most is olly ruhában volnék, a' minéműben ott czifra öltözetben voltam</i>
Hát édes Komám Asszony, kivel hált addig Komám Uram? Bizony seprűt tettél te addig Komám Ur' mellé? monda és felele Mus'a Er'sébeth: <i>De hogy tettem Komám Ur'</i> .	Seprűt tettél te Komám Asszony Komám Ur' mellé /Castis omnia casta <i>:/</i> azt mivelte tehát szegény addig mig te oda jártál? ezekre Musa Ersébeth egyebet nem felelt, <i>tsak hogy seprűt oda nem tette tagatta,</i>

Az iratok közötti kapcsolatról tehát nem a különbségek száma árulkodik, sokkal inkább az, hogy a változtatások milyen tendenciákat, mintázatokot rajzolnak ki. Ilyenek az alábbiak:

- tömörítés, rövidítés, ismétlések kihagyása;
- a korszak rendszeres szókincsbeli, grammatikai variánsainak szabad váltakozása;
- egyéni preferenciák, talán a redundancia kerülésére.

A tömörítés egyik jellegzetes megvalósulása az, hogy noha a 4. deutruban ugyanazok a kérdések, mint az 1. iratban, az első és a harmadik kérdés (ismeri-e a vádlottat, illetőleg ki lehet jó tanú) adott válaszok a 4. számúból többször kimaradnak. Ha mégis megjelennek, akkor is rövidebb formában, például 4. irat: *Jól ismeri a fatens Musa Ersebethet.* – 1. irat: *Jól ismeri a fatens Musa Ersebethet mivel közel lévő szomszédja.*

Amint az a 2. táblázatból is látszik, az 1. irat második tanúvallomásának nagy része az első tanúéhoz igen hasonló felépítést követ, – a 4. irat viszont mindössze egy rövid utalást tartalmaz latinul arról, hogy a második tanú csatlakozik az előtte szólóhoz.

Az első tanú beszámolójának egy része ugyancsak röviden, lényegre többen szerepel a 4. iratban:

3. táblázat. Az első tanú beszámolójának részlete az 1. és 4. számú iratban

1. irat, 1. tanú	4. irat, 1. tanú
két Tehene azon esztendőben el rontása után mind borjaival együtt el veßtenek. Hasonlóképpen következendõ más esztendõkben is a' Fatens fejdõs Teheneinek haszna egészen el apadt, és abban az esztendõben is ismét harmadik Tehene borjával együtt el vészett. Nem különbben harmadik és 4. dik eszte'ndõben hasonlóképpen marháik haszna elveszett, ismét két Tehene borjaival edgyütt el dóglõttek, szám szerint 4. esztendõk alatt 5. Tehene borjaival edgyütt	négy Esztendõk alatt õtt Tehene a fatensnek mind Borjaival együtt

További helyeken is csökken a redundancia, részletezés az 1. irathoz képest, beleértve a névvel említéseket: 1. irat: „a' *Fatens felesége Dobrádi Kata*” – 4. irat: „a *fatens felesége* ekképen”; 1. irat.: „az *Urát is Korsós Istványt*, hogy” – 4. irat: „az *Urátis*, hogy”.

Számos olyan szókincsbeli és grammatikai variánst lehet felsorolni (a teljesség igénye nélkül), amelyek – egyazon tanú beszámolójának változatait összevetve – a két iratban szabadon, a pillanatnyi egyéni preferenciát tükrözve váltakoznak. Ilyenek a következők:

4. táblázat. Szókincsbeli és grammatikai változatok szabad váltakozása az 1. és 4. irat párhuzamos szöveghelyein

A korszak variánsai	1. irat	4. irat
szóhasználat	<i>ki tettzett</i>	<i>meg láczott</i>
szóhasználat	<i>tett ilyen kérdést</i>	<i>kérdezte</i>
szóhasználat	a' Fatens, és a' <i>Fate'ns Felesége</i>	az fatens és <i>Hitvesse</i>
szóhasználat	Sok <i>kisértetet</i> szenvedett a' Fatens Musa Ersébettül	sok <i>nyomorúságot</i> szenvedett az Fatens Musa Ersébettül
vonatkozó névmási kötőszók használata élő vs. élettelen referenssel ¹⁶	sõt <i>aki</i> nagyobb	sõt <i>a mi</i> nagyobb [de vö.] <i>vaj ki szép város</i>

¹⁶ DÖMÖTÖR Adrienne (2017), Oly napot végezni, ki bizonyos legyen”: a vonatkozó névmás (i kötőszó) a középmagyar kor előnyelvében. In FORGÁCS Tamás – NÉMETH Miklós – SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged, SZTE. 39–53.; UÓ (2021), A vonatkozó névmás innovatív formájának terjedése a középmagyarban. In DÖMÖTÖR

igeneves vs. igés tagmondat ¹⁷	estve' <i>midőn</i> még a' gyertya a' Fatens házában <i>égett</i>	estve még a Gyertya <i>égvén</i>
igeneves vs. igés tagmondat + a tagadás szórendi mintázatai ¹⁸	Kapitány Uramhoz <i>igazit- ván</i> , a' Fatens <i>oda ne'm ment</i>	Kapitány Uramhoz <i>igazitották, de az fatens nem ment oda,</i>
a tagadás szórendi mintázatai	<i>nem fogja bántani ötet,</i>	<i>nem fogja ötet bántani,</i>
igeidők: -á/-é jeles vs. -t(i) jeles múlt ¹⁹	ki nem <i>akará</i> jelenteni	ki nem <i>akarta</i> jelenteni
módhasználat, a kötőmód vál- tozatai ²⁰	hogya <i>adgya</i> bé kezit, és le- gyen ollyanna'	hogya <i>adná</i> be kezét, és légyen ollyan,

További rendszeres, tehát tudatosnak tűnő módosítás, illetőleg különbség az, hogy az 1. iratban található egymást követő szinonim kifejezések közül a 4. irat csak az egyiket őrzi meg (talán a redundancia kerülése érdekében), ráadásul a többes számú említések a 4.-ben egyes számúként szerepelnek – ez utóbbi döntés motivációja nem nyilvánvaló, hiszen egyik változat sem kifogásolható:

5. táblázat. Módosítások az 1. és 4. irat részleteiben

1. irat	4. irat
igen <i>figyelmeztek, vigyáztak</i>	igen <i>figyelmeztek</i>
Teheneinek <i>romlásának és el veszésének oka</i>	Teheneinek <i>el romlásának oka</i>
e' szerint <i>Pőrlött és dorgálta</i>	é szerént <i>dorgálta</i> Musa Ersebetet
<i>gonosz és boszorkányos</i> tselekedeteket	<i>Boszorkányos</i> Cselekedeteket
1. irat	4. irat
fejős marháit	fejős Marhat
órákban	órában
dolgokrúl	Dologrul
el hivták	el hitta

A 2–3., illetőleg 5. irat kapcsán az eddig felsoroltakhoz hasonló változtatások figyelhetők meg, jóllehet a tendenciák – főként a rövidítés, tömörítés – talán még feltűnőbbek. A különbségek egy része azzal magyarázható, hogy az 5. irat tartalmazza azokat a kérdéseket és válaszokat is, amelyről korábbi

Adrienne (szerk.) – GUGÁN Katalin – VARGA Mónika (társszerk.), *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 63–85.

¹⁷ VARGA Mónika (2019a):83–113; Uő (2021), Sajátos jelentéstartalom és mellérendelés: innováció és változási tendenciák. In DÖMÖTÖR 2021:154–175.

¹⁸ GUGÁN Katalin (2021), A Jespersen-ciklus előszobájában: a mondattagadás változatai a középmagyarban. In DÖMÖTÖR 2021:129–153.

¹⁹ MOHAY Zsuzsanna (2020), *Múlt idők a középmagyar kori levelekben*. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány (Gondolat-Jel 4.); Uő (2021), Az -á/-é jeles múlt idő szerepe a tapasztalat és a személyesség kifejezésében boszorkányperekben In DÖMÖTÖR 2021:86–109.

²⁰ BÁCSI Enikő (2021), Hogyan mondták kötőmódban? – Előtanulmány a középmagyar mellékmondati módhasználatról. In DÖMÖTÖR 2021:110–128.

külön irat nem maradt fenn. Közös viszont az előző kihallgatásokkal, hogy a 2–3.-ban is található áthúzott beszámoló, ez azonban magyarul van lejegyezve, és teljesen olvasható. Valószínű, hogy nem a tartalom miatt húzták át (feltehetően inkább a hitelesítés maradhatott el), ugyanis a tanú szinte egy kérdésre sem tud érdemben válaszolni – *Mivel a' Fatens inkább mezőn szokot lakni*, azaz nem jutnak el hozzá a falubeli események –, jöllehet a vádlott ártatlansága mellett kiáll: *A Fatens Muza Erzébetet jó jámbor személynek enek előtte ismérte*. Az 5. iratból mindenesetre ez a beszámoló az áthúzásnak megfelelően kimarad.

A szoros összevető olvasás alapján 5. iratra leginkább a nagyfokú, talán a 4. iratnál is jelentősebb tömörítés jellemző. A kihagyások egy része könnyen magyarázható azzal, hogy több tanútól is ugyanaz szerepel a 2. és a 3. iratban is (tehát az utóbbi inkább a redundanciát részesíti előnyben), ugyanakkor ennél több „rétege” van a tömörítésnek. A 2–3.-ban a tagadott válaszok is részletesen kifejtve szerepelnek, például: *Ad I' Deutri Punct' sem hallomásaval aņyival is inkább nyilván való tudományával a' Fatens bizonyítást nem tehet, mivel sem nem hallotta, se nem tapasztalta ezen kívül* (2. irat).

Ha egyik kérdésre sem tud semmit a tanú, az is pontonként szerepelhet: *Ad Deutri Punct' Imū Semit sem tud. Ad deutri 2dū Semit sem tud., Ad deutri 3iū Semit sem tud. Ad 4tū Semit sem tud, mivel a' Fatens Orbán Jánosné halála előtt ott sem volt.* (3. irat). Az ilyen és ehhez hasonló válaszokra az 5. iratban jellemzően mindössze a *nihil* utalás szerepel (a kérdőpont száma mellett).

A 2. és a 3. iratban teret kapnak a tanú személyesebb gondolatai is: *A' Fatens sem látta, sem tudgya, sem hallotta, hogy Nagy Jutka Vékei György Ur'[am] hitvесе nem őt hétig, hanem keveseb ideig is oda járt legyjen, adván hozzája illyjen okot mondván: Mi ördögöt csinált volna oda annyi ideig* (2. irat). Nem pusztán tagadott válaszokat olvashatunk tehát, hanem a tanú hozzáállása is megjelenik a kérdésekkel kapcsolatban: *A' Fatens hasonló képen semit sem tud felelni, mivel ezen punctumnak veleit és ereit nem is érti, miért leg először Bozernéra az után Kocza Katára gyanakodot volna* (2. irat); *A' tanú csudálkozással most hallya ezen Punctumnak ereit ennek előtte sem hallotta, sem látta, sem tapasztalta, hanem most egyedül* (2. irat).

Úgy tűnik a válaszokból, hogy a tanúk egy része nehezményezte az egyik kérdést, jelesül azt, tudják-e, hogy Nagy Jutka éjszakánként hetekig is más-hol tartózkodott, mint ahol lefeküdt. Többen hangsúlyozzák, hogy helyzetüknél fogva nem válaszolhatnak erre a kérdésre: *A' Fatens Nagy Jutkának férje nem lévén vele nem hálván semit sem tud járté oda étszakán vagy sem* (2. irat); *Mivel a' Fatens Nagy Jutka oldala mellett nem szokot hálni, azért bizonyítást tehet erül az ő törvinyes Ura.* (2. irat). Az eljárás azon szaka-

szában ezeket a hatóság jóváhagyta az idézett válaszokat ebben a formában, az 5.-ben viszont csak annyi szerepel, amennyi releváns, akár latinul egy egyszerű *nihil*, azaz *semmi* formájában.

Az 1. és 4. iratokhoz hasonlóan ezúttal is előfordul, hogy a 3. iratban részletesen kifejtett beszámoló, az 5. iratban latinul rögzített utalásként szerepel, jelezve, hogy a tanú egy korábbi vallomáshoz csatlakozik (jóllehet olyan idézetet is említ a tanú az egyik kárvallottól, amelyet eddig más nem, és amelyben épp bizonytalanságának ad hangot, hogy kire, mire gyanakodjon betegségét illetően). Emellett különféle kisebb epizódok sem kerülnek bele az 5. számú iratba. További szempont, hogy a beszámolókat felvezető vagy a történeteket értékelő – szintén a személyes érintettséget vagy a mondandóhoz való viszonyulást, például nyomatékosítást, meggyőződést jelző – részek is kimaradnak 5. irat párhuzamba állítható szövegrészeiből, csak az információt őrizve meg. A teljesség igénye nélkül idézve:

6. táblázat. Személyes reflexiók megléte és hiánya a 2–3., valamint az 5. iratban

2. vagy 3. irat	5. irat
A Fatens Muza Erzébetnek <i>embersigirűl vallást téssen, hogý mindenkoron jámbor életű Asszonýnak tartatot,</i>	Ad 12mu' Mind addig Jámbor aszszonynak tartatot Musa Ersébeth
Nem külömb' a' Fatens nem meszsze lakván Kovács Györgý házához jó lélekkel vallya s tudgya	Nem mesze lakván az fatens Kovács Györgyhöz tudgya
<i>Illyen Világos Tanú bizonysgot téssen:</i> Midőn Kovács Györgý Leányá Jutka beteg volt	ad omnia Deutri puncta: Midőn Kovács Györgý Leányá Judith beteg volt,
<i>A Tanú a' menyire emlékezik meg törtint időrűl, hogý bizonyos időb' [ben] Orbán Janos Felesige Kovács Erzébeth iffiu Zényi János hazánál mézes meleg pálinkat ittak,</i>	Ad 7um' Bizonyos Időben Orbán Jánosné Iffiu Zényi Jánosnál mézes meleg Palyinkát ittak,
<i>Orbán János Felesiginek Néhai Kovács Erzébetnek betegsigirűl illyen Világos dolgot magýarázhat és bizonysgot teszen</i>	-
<i>Kovács Györgý Jutka Leányák[nak] betegsigirűl illyen Világos dolgot tud, hogý bizonyos estve a' Fatens Kovács Györgý házánál fonní volt</i>	Insuper: Bizonyos estve az fatens Kovács Györgý házánál fonnán
<i>Íol lehet anak előtteis beteg volt azon Leány, és betegsiginek valóságos okát a' Tanú nem tudgya, de vélekedik és Leg jobban Legh erősebben azon Leányzók betegsigit tulajdoniuttya, hogý az édes Anyá Kovács Györgý Felesige meg verte Legyen a' Német pinzinek el veszítése véget azon Leányzó, mely meg verés után csak hamar mint egy hét múlva le betegedet a' Leányzó</i>	jóllehet annak előtteis beteg volt azon Leányka, járván oda az fatens, hallotta sokszor az beteg Leanykátul,

Ugyancsak megfigyelhető a szóválasztásbeli és grammatikai variánsok közötti válogatás egyazon tanúvallomások változataiban – ezúttal nem-egyszer több egymáshoz közeli egységre kiterjedően, csak néhány példát idézve:

7. táblázat. Szókincsbeli és grammatikai változatok szabad váltakozása a 2–3. és 5. irat párhuzamos szöveghelyein

A korszak variánsai	2–3. irat	5. irat
szóhasználat	<i>nyavaľyjája</i>	<i>Betegsége,</i>
szóhasználat	<i>gyanóskodot,</i>	<i>gyanakodott</i>
szóhasználat	<i>leg ottan nagy fájdalmát érzette utána</i>	<i>s. igen nagyon fájdalmat szenvedett</i>
szóhasználat	Muza Erzébetet <i>hitves Társúl</i> elvette	Korsos Istvány Musa Ersebet-het <i>feleségül</i> el vette
aktív vs. passzív igealak	idein <i>oda hiták a' Fatenst</i> könyvből imadkozni	<i>oda hivattott az fatens</i> Könyvből imádkozni
szóhasználat + igés vs. igeneves tagmondat	már azon <i>Leányzó</i> mint egy heti <i>beteg volt</i>	már Judith <i>Leányka</i> egy héti <i>betegeskedvén</i>
szóhasználat + igés vs. igeneves tagmondat	egy dölgőt tyukot házb' <i>hozot, le ülvén az ablak mellé halgatózván</i> csak hamar igy <i>szóllo:</i>	egy döglött Tyukot <i>be hozván le ült</i> az ablak mellé, s. <i>eczer azt mondgya:</i>

Szintén rendszeres – feltehetően valamiféle egyéni preferenciát követő módosítások között – a szinonim kifejezések egy részének kihagyása, illetőleg a többes számú elemek egyes számúként említése (akár további szóhasználatbeli változtatásokkal együtt):

8. táblázat. Módosítások a 2–3. és 5. irat részletei alapján

2–3. irat	5. irat
<i>gonosz ördögös és boszorkányos cselekedetit</i> Muza Erzébetnek <i>nem látta, s nem tapasztalta</i>	<i>leg kisebb Boszorkányságot el követtni nem látta,</i>
ki vallotta, hogy Korsósne kinszeritené ötet boszorkányságra <i>tömvén és nyomván</i> egy rongyos Csirkét szájáb' <i>[ban],</i>	ki vallotta, hogy hogy Korsósne kinszeritené ötten Boszorkányságra <i>nyomván</i> egy rongyos Csirkét az Szájában,
Añak előtte sem hallotta, <i>egyedül csak</i> azon időtül fogvást	nemis hallotta, <i>csak</i> miolta
ezen híreket Muza Erzébetre <i>a' Városb' [ban]</i> elhintette <i>s szélesztette</i>	ezen rosz hir széllyesztetett
Muza Erzébetnek <i>gonosz ördögös boszorkányos</i> cselekedetit	Musa Ersébethnek <i>ördögös, vagy Boszorkányoss</i> cselekedetit
tyukoknak Zendülésit halván ki <i>mentek</i>	halván az Tyukok zendülésit ki <i>ment</i>

Az 5. irat lejegyzője is figyelembe veszi a lehetséges későbbi olvasót, ugyanis bizonyos információk esetében nem támaszkodik a kontextusra, hanem időnként explicitebb azonosítást alkalmaz, mint a feltehető szöveg-előzményei: *gyermeksigitül fogvást itten lakik az Városb'[ban]*” (2. irat) – *Gyermekségétül fogva itt Halasson lakik* (5. irat), *Ellene semit sem tud* (2. irat) – *Muzsa Ersébeth ellen az fatens nem tud* (5. irat). A rövidítés és tömörítés tehát mint fő tendencia nem érvényesül olyan mértékben, hogy az hatással legyen az érthetőségre.

Összegzés és kitekintés

A vizsgált szövegek összevetése adaléku szolgált a boszorkányperes jogi és kulturális kontextusának kutatásához, megerősítve, hogy az ügyek kimenetele nem (mindig) volt megjósolható, a per a vádlott felmentésével is zárulhatott. A 4–5. számú a szövegek magukban is tükrözik az eljárás során beálló változást, az 1–3. iratok ugyanakkor ennek részleteit, fokozatait is érzékelhetővé teszik (például azáltal, hogy több kérdéssor jelenik meg az első irat különböző vádjai kapcsán – illetőleg olyan többlettartalmak is, amelyekre nem kérdezt rá a hatóság, vagy később lehetett jelentősége).

A szövegalkotási mintázatok tekintve a 4. és 5. irat olyan módosításokat tartalmaz, amelyek azt feltételezik, hogy közvetlenül a lejegyző előtt lehettek a korábbi iratok, azok alapján dolgozhatott; ahol pedig nagyon releváns, ott igen pontosan követi az azokban leírtakat. Az egyes szövegváltozatok ugyanakkor rámutatnak a bizonyítékgyűjtés adott szakaszára, amelyben írónak: az 1. (valamint a 2–3.) irat alapvetően redundáns, egyező történetmondásokat vagy azok részleteit is megőrzi, ha pedig nincs érdemi válasz, az is részletesen kifejtve és megindokolva szerepel (akár kérdésenként is). A külön bekötött 4–5. irat szűrtebb, tömörített változat az előzőekhez képest – ahogy egyre több a bizonyíték az ügyről, úgy hajlamosabb lehetett a lényegi információkra koncentrálni a lejegyző. A 3. kéz, aki a 4–5. iratot jegyezte, feltehetően egyéni „normája” alapján is módosított a szövegformáláson: a szabadon váltakozó szóhasználati, grammatikai variánsok közül feltehetőleg az általa (is?) preferáltat választotta.

Hozzá kell tenni, hogy a másolás, illetőleg a szöveg felhasználása tágabban értelmeződik a tanúvallomások esetében, mint a korszak más forrásaiban; természetesen jóval kevésbé kötött szövegeket érint, mint például a bibliafordítások, így a tartalmat lényegében nem befolyásoló módosítások is megengedettebbek, a különböző szóhasználati és grammatikai variánsok közötti szabadabb válogatást is beleértve. Ezeket a tendenciákat figyelembe véve ugyanakkor még nyitottabbá, problematikusabbá válik annak kérdése, mennyiben tükröződik az eredeti elhangzott szöveg a jegyzőkönyvekben,

és hány – kevésbé nyilvánvaló – jelenséget érintve távolodhat el a rögzítés, másolás, átdolgozás során. Továbbra is érdemes tehát a tanúk és a lejegyzők közös produktumaként tekinteni a tanúvallomásokra.

A kutatás következő lépése a jegyzőkönyvek területi, társadalmi, időbeli beágyazottságának részletes elemzése, bevonva a lejegyzői kezektől esetleg elérhető további iratokat, valamint a területről származó más tanúkihallgatási szövegeket is. Ez azonban egy újabb esettanulmány témája lesz.